

Ո՛վ Եզեմ¹ նորակերտ, իմաստութիւն անհաս, սէ՛ր անճառելի եւ անբաւ: Հոյակաւորն Եւդոքս գիտութեան տենչիւ արբեալ՝ ցանկացաւ երթալ ընկղմել արեգական վառաբանին մէջ եւ կիզանիլ: Բայց եւ բիւր անգամ՝ կ'ընտրեմ, երկնային սիրտ, քու անբաւառ եւ անուշակ սիրոյդ մէջ յար տղօրիկ, քան թէ գիտնալ անսր գաղտնիքը: Վասն զի գիտութիւնք պիտի խախտան զբ մի, իսկ սէրն՝ անմահ է:

Շիրակացի

ՍՈՒՐԷԱՆԿԱՆ ԲԱԶՄԱՎԻՊԻ

ՆՈՐ ՀԱՐՑՄՈՒՆՔ

1. ԱՆՈՒԱՆՔ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՄՍՈՑ

Ի՞նչ տեղեկութիւններ կամ արդեօք ամսոց ազգային ըմիկ ամուսնաց ծագմամ մասին: Կը զխցոյ՞ թէ ո՞վ հաստատեք է զայն, եւ ե՞րբ, քրիստոնէութենէ յառաջ թէ յետոյ: Ումի՞ արդեօք իւրաքանչիւր իրեն յատուկ մշամակութիւնը:

2. ԲԱՌԱԿԻՏԱԿԱՆ

Ազաթամզեղոսի յառաջաբանին մէջ ամծանօթ քառ մի կայ հանգեւտապատական (յէջ 20, տպ. Վենետիկ, 1862), որ չի գտնուիր բառարանաց մէջ եւ ամորոշ իմաստ մ'ուծի, որու մասին յարգ. հրապարակիչք եւս (յամին

1885) հետեւեալ ծանօթութիւնը կու տամ. «Այսպէս է ի Փարիզեան հին ձեռագրի. Թողաք այնպէս՝ մինչեւ ժամանակաւ ստուգեսցի բառ, որ թուի աղաւաղեալ». արդ կը փափաքէի գիտնալ թէ հայ բանասէրք եւ լեզուագէտք ի՞նչ կարծիք ունին այդ բառի մասին, եւ լինպէս կը մեկնեն կամ կը սրբագրեն: Այսպէս հասեւ Հարաբեմութիւնք Եւրոի ամվաւեր զլութեամ մի մէջ կը համդկպինք տնտեսարանք քառին, որուն ծագումն եւ մշամակութիւնը ամպայտ է:

3. ԱԶԳԵՐՈՒՄ ՄԷՋ ԲԱՌԱՐԱՆԱՑ ՅԱՅԱՌՈՒԹԻՒՆ

Տարուէ տարի մորամոր բառգիրքներ յերեւամ կ'եմեն ազգերմուս մէջ. եւ եթէ այսպէս շալումակուի, սակաւ ժամանակէմ մեր լեզուիմ բառերում պիտի հաւասարին. իրաւ, ուրախալի բամ մէկ կողմամէ, բայց երամի՞ թէ քիւ մ'այլ փոխանակ թիւը շատըմնելու՝ բովանդակութիւնը բարւոքելու ուշ դրուէր: Վասն զի ըրած օգուտ. մին շատ մուսազ է քամ զվնասմ՝ զոր կ'ըմեն ամհեթեթ եւ հայ ակամշաց դժպիհ բարդութեամբք:

ա. Արդեօք վայելուչ չէ՞ր՝ որ այդ բառգիրք շինողք մախ լաւ հմտամալիմ հայերէմ լեզուի կանոնաց եւ քերականութեան, եւ յետոյ սլըսէին հեղինակ դառնալ:

բ. Կարելի չէ՞ արդեօք ազգերմուս մէջ ունեմալ ակաղեմիա մը, հմտտ ամծիմքներէ կազմուած, որ այդ դժոխալուր քառերէ՞ դեռ հրապարակ չի մետուած՝ քննութեամ խիստ բովքէմ անցըմէին:

ՊԱՏԱՍԽԱՆԻՔ

ԱՊՐԻԼ ԱՄՍՈՑ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿԻՆ

Է. ՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԶԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

ՄԵՐ ՆԱԽԵՍԱՑ ԺԱՄԱՆԱԿ

Աշխարհ մի՛ որ իրեն արգամանդութեամբ
 եւ գեղեցիկ գրիւք՝ առ ինչն ձգեր է ամե-
 նուն աշքը, եւ անցուպարձի ճանապարհ եւ-
 ղեր է ամէն ժամանակ բարբարոս ազգաց եւ
 աշխարհակալաց, ուր փշեր են ամենայն ան-
 սակ աւերիչ հողեր, եւ անգուլ թասար եղած
 է պատերազմաց, անբմանց եւ արինհնգու-
 թեանց, ինչ գարմանք՝ եթէ ներկայապէս չունի
 զեղարուեստի եւ ճարտարութեանց հրաշա-
 կերտներ, թանգարաններ. հազիւ լի՛ է զոյգն
 նշխարներ միայն ունի նկարներու եւ քանդակ-
 ներու, շինուածոց եւ ուրիշ արուեստից, որոնք
 սակայն ըստ բաւականի ցոյց կու տան՝ թէ
 ինչն եւս ունեցեր է իւր շքեղ անցեալը։

Ամփոփելով խօսքերնիս Սուրհանդակին
 առաջարկած երկու արուեստից մասին, եւ
 նախ՝ ճարտարապետութեան նկատմամբ, յայտ-
 նի է թէ մինչեւ հիմակ իսկ կանգուն մնա-
 ցած վանորայք եւ եկեղեցիք, քաղաքք, կա-
 մուրքք, ամրոցք, եւ այլն, որոնք դեռ չեն կորու-
 սած ի սպառ իրենց նախկին փայլը, կարող
 են մեզ գաղափար մի տալ մեր նախնեաց
 ունեցած ճարտարապետական արուեստին կամ
 ճաշակին վերայ։ Այդ չէնքքերու պատկերք եւ
 լուսանկարք ծանօթք են շատերու, որոնք կը
 գտնուին մասամբ Գեր. հ. Ղեւոնդ վ. Ալի-
 շանի Տեղագրութեանց եւ Նշմարք եւ նշարք
 Հայ. կուսած գրքին, հ. Ն. վ. Սարգիսեանի
 Տեղագրութեան, Արաքիի եւ ուրիշ պատկե-
 րազարդ նոր եւ հին թերթերու մէջ, յորոց
 կարող են՝ մանաւանդ հմուտք արուեստին՝
 բաւական ճիշդ գաղափար մի կազմել։

Հին օտարոզիկ օպտովիներէն՝ Սարաբոն
 աշխարհագիրն շատ կը գոյլէ գիտողացին
 ճարտարապետութեան մասին եւ ուրիշ պա-

տերազմական գործիքներ շինելու արուես-
 տին մէջ¹։ Ժ դարուն կը յիշատակուի նշա-
 նաւոր Տրդատ ճարտարապետն, խաչիկ կա-
 թողիկոսին օրերով, որուն հրամանաւ շի-
 նեց Շիրակ գաւառի Արդինա զիւղաքաղաքին
 մէջ « զկաթողիկէ եկեղեցին վիմարդեան կո-
 փածոյիւք, հաստահնդոյն արձանօք, գմբեթ-
 արդ խորան երկնանման... եւ զարդարեաց
 մեծապայծառ ծիրանածաղիկ ոսկեթել տն-
 կուածովք² », եւ այլն։ Սա շինեց նոյնպէս
 Անայ հոյակապ կաթողիկէն, որոյ հիմնաք-
 կութիւնն եղաւ Սմբատ Բ քաղաքատունի թա-
 գաւորին ժամանակ, եւ ամբողջական շինու-
 թիւնն քառն տարիէն տաւիչ տեւեց։ Ոչ
 միայն ազգայնոց մէջ հռչակուեցաւ սոյն Տրդ-
 պատ ճարտարապետս, այլ մինչեւ իսկ Բիւ-
 զանդինի զոռոզ արքունիքն լսեր էր հիացմամբ
 նորա համբաւը, որով վասիլ Բ կայսրն հրա-
 լիրեց զինքը ի Ե. պոլիս՝ կարկտտելու հա-
 մար ս. Ստփիայ եկեղեցւոյն հոյակապ բոլը-
 բածաւալ գմբեթը, որ երկրաշարժի առթիւ պա-
 տառուեր էր, եւ բիւզանդացի ճարտարապետք
 չէին կրցած վարման մ' ընել³։ Նոյնպէս
 թողմա արժուածի կը յիշէ յանուանէ Մա-
 նուէլ ոմն ճարտարապետ եւ ուրիշ քառյաւ-
 կապոր կրօնաւոր մի, որուն տունն անշա-
 նօթ մնացեր է զժախտաբար, զորո շատ կը
 գոյլէ պատմիչն՝ Աղթամարայ շինութեան վե-
 բայ խօսեալով⁴։ Գաղիկ արժուածի թագաւորին
 ժամանակ⁵։ Դարձեալ, լատսիլիբոցոյն վը-
 կայութեան նայելով, Տայոց նահանգին մէջ
 եւ նորա շրջակաները շատ ծաղկած էր նոյն
 ժամանակները արուեստն ճարտարապետա-
 կան. որովհետեւ « բարձրաձեղուն ապարանք
 արքունաշէն տաճարաց, կ'ըսէ, որք մեծամեծ
 ծախիւք եւ հնարագիտութեամբ ճարտարաց
 ի սրանչանս տեսողաց եւ ի վայելչ տրա-
 խութեան բնակողացն շինեալ էին, հրայ-
 բեացք անկեալ կործանեցան » ։

1. Աշխարհագրութեան, ԺԶ, էջ 747։

2. Աւագիկ, Գ. 1Ա։

3. Ն. Վ. վ. Ալեքանի Շիրակ. էջ 95։

4. Պատմութեան հայ. Ե. Ը։

5. Պատմութեան. ԳԼ. Բ։

⁶ Որուն պատկեր տես յէջ 206 թերթին։

Բաց աստի՜ մեր հին պատմիչաց մէջ կը յիշուին այլեւայլ նշանաւոր քաղաքաց, մեհնից, ամարանոցներու, զղեկաց, եւ այլն, շինութիւնք, որոց եթէ բոլոր նկարագրութեանց եւս հաւատք չ'ընծայուի, օսկայն տարակոյս չկայ թէ դոքա իւրք եղեր են, զի մինչեւ ցայժմ շատերու նշխարք եւ աւերակք մնացեր են. եւ հարկաւ առանց ճարտարապետաց եւ շինողաց նոյա չէին կարող կանգնիլ. ապա օւրեմն միշտ՝ շատ կամ սակաւ գոյութիւն օւնեցեր է առ Հայոս ճարտարապետական արուեստն, եւ եղեր են նա եւ շատ նշանաւոր հայ ճարտարապետք, որոց անուանք յիշատակուած չեն դժբախտաբար :

Եւրոպացի գիտնականք եւ աշխարհագէտք, ճանապարհորդելով ի Հայոս եւ տեսնելով զկաւորապէս Անույ մնացած շէնքերը, այլ եւ այլ կարծիք լայտներ են մեր շինուածոց ճարտարապետութեան եւ արուեստի մասին . սակայն գովելով բնդհանրապէս եւ զարմանալով եւս երբեմն նոցա նրբութեան եւ գեղեցկութեան վերայ : Կէր Պորտէր (Ker Porter) անդղիցային շատ ճոխազարդ եւ բնական կը գտնէ Անույ կաթողիկէի եւ արքունի տալատան քանդակները, եւ հիացած խոյակներու ճարտարարուեստ յօրինուածին եւ բազմամանուած զարդուց եւ արաբիկ քանդակաց նրբին զրուագներուն վերայ, գրեթէ աննման եւ գերազանց կը գտնէ զանոնք քան իւր ուրիշ տեսածները : Ո՞ր եւ նոյն հիացումը եւ զրուատիքը կը լսենք նա եւ ուրիշ նշանաւոր ճանապարհորդաց բերնին, որպիսիք են Ուիլբրէնսն (Wilbraham), Համիլտոն (Hamilton), եւ այլք : Իսկ թէ օր տեսակ ճարտարապետութեան կը պատկանի հայկական շինուածոց ոճն, ոմանք բիւզանդական եւ սաքսոնեան ոճոյն խառնուող մի կը համարին զայն, ինչպէս Անույ կաթողիկէն, իսկ ս. Առաքելոց եկեղեցին՝ գոթաձեւ կը զբաւենին. այլք՝ նուրբ սեանց խոյակներուն մէջ դորացի ոճոյ նմանութիւն կը գտնեն, իսկ կաթողիկէի ճակատին ձեւը՝ գերմանական ճարտարապետութեան կը նմանընեն. այլք եւս՝ պարսկային արուեստի հետքեր կը նշմարեն, ի մասնաւորի զրասանդաց, ծաղկանց եւ պնակաց շաղկ ճոխազարդութեան մէջ :

Եւ այսպէս, այս բոլոր զանազան տեսակ ճարտարապետական ոճերն ի մի ձուլուելով, յառաջ եկեր է բոլորովին նոր ոճ մի՝ զոր արուեստագէտք կ'ախտործին բնիկ հայկական կոչել՝ :

*
*

Գալով նկարչութեան, պէտք ենք ըսել՝ թէ առ մեզ նկարիչ կը կոչուին նա եւ արձանագործք, այսինքն՝ քարեղէն պատկերաց քանդակողք, որպիսի էր Ժ զարու առաջին կիսուն՝ « Էդիշա երէցն եւ նկարիչ » , արծրուհեաց տոհմէն, զոր Սոփի՝ դիւսոյն Սիւնեաց եւ զուստրն Դերենկան արծրունոյ՝ գործակալ կարգեց Գնդեղանից եկեղեցոյ շինութեան : Սոյն ալոյ Էդիշ երէցն յաճախ՝ իշխատակուած է հ. Ղ. Վ. Ալիւանի Սիւսականի արձանագրութեանց մէջ : Այդ կը հաստատուի նա եւ Միսրով երիցու հետեւեալ խօսքով . « Ճարտարացն Ասորոց՝ պոչովատիկ գրչաւ նկարեալ (ի Դ զարու) զՄօւշէ՝ ճերմակ եւ բիւրաւան յարձանի » , եւ այլն :

Բայց թէ երբ մնաւ նկարչութեան արուեստն Հայոց մէջ, հաւանական է թէ հեթանոսութեան ժամանակներէն սկսեալ կայր այն՝ զուցէ յոյներէն մտած . սակայն սրոյ բան չենք կարող ըսել այս մասին, չունելով ի ձեռին ո՞ր եւ է վկայութիւն : Բիւզանդացի պատմիչներէն ոմանք կ'ըսեն՝ թէ Հայք սրբոց պատկերաց յարդուութիւն չէին ըներ, եւ հետեւաբար եկեղեցեաց մէջ սրբոց պատկերները նկարելու կամ կախելու սովորութիւն չունէին. եւ մինչեւ իսկ ԺԴ դարու կիսուն կը մեղադրուէին Հայք՝ հոռոմէական եկեղեցիէն այս բանիս համար. որոց կը պատասխանէ Միսրովար կաթողիկոս, թէ պատկերաւորութիւն վեհերէն զգուշութիւն ընելու, եւ միանգամայն անհաւատից անարգութեան առիթ չի տալու համար էր այն : Սակայն

1. Հմմտ. E. Boré, dans le Correspondent. I. 296.

2. Ուսեփ. Աւագել. Պատմութիւն. V :

3. Շիրազի, տեղագր. Հ. Ղ. Աւշաշեի, էջ 95 :

4. Nicetas Choniatas, De Josonacio Angelo, II, p. 238 B.

տարակոյս չի կայ, թէ քրիստոնէութեան առաջին դարերէն կը յարգէին Հայք զպատկերս՝ իրենց եկեղեցեաց մէջ, ինչպէս որ վրթմանէն քերտող (ի դարու մատենագիր) կ'ըսէ. « Գրեալ էր (հակառակողաց ոմանց) եթէ զպատկերս յեկեղեցիս Պապ (թագաւոր) տարաւ. այդ ամենեցուն յայտնի է թէ տուտ խօսիք » . եւ կը պնդէ թէ Պապէն յառաջ եւ յետոյ՝ ուրիշ թագաւորք եւ հայրապետք եւս ընդունած էին պատկերաց յարգութիւնս: Թիշեալ մատենագիրն կը նշանակէ նա եւ պատկերաց զոյներուն նկարները՝ իբրեւ ժամօթ իրեր. թէպէտ եւ կ'աւելցնէ եւս, թէ « ի Հայք պատկերս որ զիտեր առնել մինչեւ ցայժմ, բայց ի Հռոմովնց բերէին » : Նոյն գարու ուրիշ մատենագիր մ'այլ, Անանիա Շիրակացին, կը գրէ. « Եթէ մտանես ի տաճար վայելուչ դեղագործ (այս է՝ նկարուած), եւ միայնեա սենտութեամբն » : Բամի 766, Սիոն՝ կաթողիկոս ընտրուելով ծերութեան ժամանակ, կ'ըսէ. « Գեղապաճոյճ (ըստ այլ ձեւազարդ, գեղապաճոյճ) նկարողաց ձեռել զիս տամ... ինչպանագրի ի քաւարանի (յեկեղեցեւոյ) սրբում » : Ապա ուրեմն պէտք չէ նորամուտ համարել պատկերները հայկական եկեղեցեաց մէջ. ինչպէս որ սխալ է նա եւ Լակրոզի ըսածն, չդիտեմ ո՛ր գտած, իբր թէ առաջին ա. Գրիգոր նարեկացին եղբր է Հայոց մէջ պատկերներ սուճանողն : Մաշտոցներուն մէջ, նոյն իսկ ամենէն տեղի հին երկաթագիրներուն մէջ, կը գտնուի « Կառնոն զեկարեալ եկեղեցի օրհնելոյ » . եւ առօրէքին մէջ յայտնապէս կը յիշուին սրբոց պատկերք. « սրբեա զպատկերքս վկայից զայստիկ, զորս այժմ մեք կենդանապաշտութեամբ արարաք ի յիշատակ նոցուն... օրհնեա զկերպարարութիւնս զայս » : Նոյնպէս գործաւ, Սսեցուն մաշտոցներուն մէջ կը գտնուին կանոնք օրհնութեան պատկերաց առանձինն, քրիշիին, Աստուածածին, սրբոց, եւ ուրիշ, յորս Լատինացմէ եւս առնուած են աղօթքներ. Օրպէրեանն՝ Սիւնեաց Թովհան, նէս եպիսկոպոսին վերայ խօսելով՝ որ ի վերկոյս թիւ եւ ի սկիզբն Ժ դարուն, շինեց

Տաթեւու մեծ եկեղեցին, կ'ըսէ. « Ճոխ էր եւ վարժարան զարոցացն... նա եւ արեւս տաւորք նկարչացն եւ զրողաց անհամեմատք » . իսկ սակաւ տարիներ յետոյ, Յակոբ եպիսկոպոսն (եղբորորդի Զ Թովհանու պատմիչ կաթողիկոսին), Տաթեւու եկեղեցին նկարելու եւ պանծաւոր համար, « եւս ածել նկարիչս եւ զառախս որ է պատկերազարծ, ի հեռաւոր աշխարհէ, ֆրանկ ազգաւ » :

Իսկ թէ Բնչ կերպով կը բազմաթիւն գոյները կամ Բնչ կերպով կը նկարէին, հազիւ աղօտ եւ սակաւ վկայութիւնք կան մեր հեղինակաց մօտ : Վերոյիշեալ վրթմանէ քերտողն կ'ըսէ. « Նիւթ պատկերաց՝ կ'աթին եւ ձու, զառիկ, լաժուրդ, ժանդաւ, բուլղ կեր, եւ որ այլ սոցին նման է » : Նոյնպէս Ստեփանոս Սիւնեաց եպիսկոպոսն, որ ծաղկեցաւ ի սկիզբն Ը դարու, կ'ըսէ. « Ճըմարիտ զարծ նկարուց՝ մոմով եւ երանգով լինի » : Հին ճառագիր մ'այլ (Տօնապատճառ Եղնկացոյ) հետեւեալ տեղեկութիւնը կուտայ նկարելու եղանակի մասին. « զպատկերս թագաւորի նախ կապարով ծրագրէ արուեստաւորն ի տախտակի, եւ ապա ծիրանեփոռ զարիւք չքեղացուցանէ զառաջին ծրագիրն՝ ոչ լուծանելով վերջին երանգօր զեղոցն, այլ ընկզմեալ ծածկէ զստեւթին զանազան կերպարանք » : Դարձեալ, քիմիաբանութեան վերայ ճառող զբերեալ եւ բժշկարանաց մէջ կը գտնուին տեղեկութիւնք, որոնք պատկերագիրներու ներկերու բազմաթիւութեան վերայ կը խօսին : Անժախեղի ապացոյցներ են նոյնպէս, թէ Հայոց մէջ կայր նկարչութեան արուեստն, եւ թէ զուրկ չէին բուլղորիին զեղեցիկ ճաշակէ եւ նրբութենէ, հին եկեղեցեաց նկարներու մնացորդն. որոց մէջ առանձին յիշատակութեան արժանի է Աւուր Ե. Գրիգորի եկեղեցին, շինուած ի սկիզբն Ժ. Դ. դարու (1215) . որուն վայելուչ նկարներն մինչեւ հիմակ անեղծ մնացեր են, եւ ասոր համար եւս նազըշըն գիշիսէ (նկարէն եկեղեցի) կը կոչուի տեղացի թուրքերէն : Նկարիչքն յոյնք կը համարուին, վասն զի նկարուած սրբոց անուանք յունարէն գրուած

են. նոյն եկեղեցւոյ մէջ կը տեսնուին փրկչին պատկերն, էջքն ի խաչէն, Տիրամայրն, հրեշտակը, վերջին ընթրեաց սեղանն, եւ այլ որոշք նկարք¹ :

Թեոքեա զայս կ'ակնարկեն Երեմիա Չէլէպիի խօսքերն, որ յիշելով Անի, Կարս, Կարին եւ Բաբերդ քաղաքները, կ'ըսէ : « Կամարակաւ յօրինեալ պատկերաք, զորս ի նկատելի՞ կարծէ որ թէ վարպետն նոր է նկարեալ զպատկերսն . եւ ուսա չստեմ թէ պակաս լինի արհեստ նկարին քան ըզ-Յունաց նկարեալս . հիացուցանէր զմեզ եւ լացուցանէր » Խ — Սոյն համառօտ անդե-կութիւններէն յետոյ, յիշեալ յանուանէ մեր ձեռագրաց մի քանի նշանաւոր նկարողներ, սովողներ եւ ծաղկողներ, որոց անուանք կը գտնուին աստ անդ ցրուած արձանադիրներու եւ կամ յիշատակարանաց մէջ :

* *

Չեռագրաց մէջ պատկերաց մասին ճոխագոյնք են աւետարանքն . յորտ հնութեամբ տառջին է՝ մեր Մլթէիի կոչուած աւետարանն, գրուած յամին 902, որոյ պատկերք՝ չափաւորապէս վայելուիչք՝ են զարդք խորանաց, ծաղկային տիպք՝ նստակաց, ձկնաց, հաւուց, եւ այլն . նկարիչն հայ երեւի, զի պատկերքն շատ կը տարբերին բիւզանդականներէն . յիշատակարանն կը պակասի, որով եւ չգիտցուի անունը որոշին եւ նկարողին : Նշաւոր է զարձեալ թ աւետարանն Լամբրոնեցւոյն, գրեալ յամին 1193, յորում կը գտնուին 7 խորանք, 2 աւետարանաց պէմքեր, խաչելութեան պատկեր մի եւ 201 եզեւրագրալքք . նկարիչն է Կոնստանդ, որու գեղեցիկ ճաշակն եւ ճարտարութիւնն կ'երեւի նա եւ Լամբրոնեցւոյն բնագիր Սաղմոսամեկնային մէջ : Գրեթէ վերնոյն ժամանակակից է նա եւ գրիչն Գրիգոր « մեծահոյակ գովեալ . . . գեր ի վերոյ եւ անհաս ի սեռոս մեր » , այսինքն՝ գերագոյն եւ աննման նոյն ժամանակի ազգային գրչաց մէջ . սորա գագաւ

փարած եւ նկարած (յամին 1198) շքեղ աւետարանն կը պահուի արդ ի Լեմպէրկ՝ հայ կանոնիկոսաց քով : ԺԳ դարուն սկիզբը կը յիշատակուին նոյնպէս երկու նշանաւոր գրիչք եւ նկարիչք իգնատիոս եւ Կոզմաս . առաջնոյն գրչի եւ ճարտարութեան արդիւնք է թիւ աւետարանն մեր, գրեալ ի Հաւուցմօտ յամին 1214 . իսկ երկրորդին՝ Բ աւետարանն, գրեալ ի Խարբերդ յամին 1205 : Գրեթէ սոցա ժամանակակից է նա եւ Գրիգոր Կարնեցի, նկարող, ծաղկող եւ ոսկող թԳ մեծագիր եւ վայելագիր աւետարանին, որ եւ յիշատակարանին մէջ կը վկայէ իր անձին համար, թէ « բազում աշխատութեամբ զծագրեցի իմով ձեռամբ եւ ծաղկագրեալ յօրինեցի ոսկով պատուականաւ » հրով փորձեալ եւ զտեալ, եւ երբի երբի երանգօք եւ պայծառ գեղովք զրոյմեալ ներպարծեցի ի սմա ազգի ազգի քանդակս խորանաձեւա եւ երկնանմանս » , եւ այլն : Կը յիշատակուին զարձեալ ուրիշ այլեւայլ նկարողք ձեռագրաց, զոր օր . Յակոբ եւ Առագ նկարիչք, Կիրակոս ծաղկող, Հոսովայեցի եւ Տարօնեցի Թորոսք նկարիչք, եւ այլն, բոլորն այլ ժԳ դարուն մէջ : Այլ քան զսոսա նշանաւոր են անուանի է ճարտարութեամբն Սարգիս Պիժակ երեց, նկարիչ եւ ոսկող (յամին 1319—1334), որոյ ձեռագործ պատկերն Լեւոն Դ Թաղաւորին կը գտնուի մեր հրատարակած Ախտիքայ Անսկզներուն մէջ . սա այլեւայլ աւետարաններ ունի նկարած եւ ծաղկած, յորոց ոմանք մինչեւ ցարդ կը պահուին, մին՝ ի Կ . պոլիս առ Մեծ . Անտոնեան հարս ուրիշ մ'այլ ի Նոր Նախիճեան : Քան զայս աւելի հռչակուած է Մկրտիչ Նշաւոր արքեպիսկոպոսն՝ այր գիտնական, բանաստեղծ, ճարտարապետ եւ նկարիչ, յառաջին կէս ժԻ դարուն, որ՝ մեր քով գտուած մի Աստուածաշունչ քրոց մէջ՝ ՅՕ պատկեր ունի նկարած : Ուրիշ բազմաթիւ նշանաւոր եւ աննշան նկարողաց մէջ ի վերջին դարս, զորս զանց կ'ընենք յիշել աստ, կը փայլին իրենց արուեստին հմտութեամբ եւ նորութեամբ

1. Շիրակ, տեղագր. հ. Գ. Աւելանի, յէջ 78—79 :

* Տես նշանակ մի ՍԱՊԱՐԱՆ Զ. Գ. Վ. Ա. Լեւանի, էջ 356 :

Ռափայէլ եւ իւր Մանասէ կամ Միմաս որդին , արքունի նկարիչք ի Կ. պոլիս՝ յետ կիսոյ ժըլ դարուն . շատ կը զորոտէ խաւ լացի հմուտ եւ ականատես գրիչ ոմն Toderini, կոչելով զՌափայէլ « pittor varloroso » , որուն մէկ նկարած փղերի Ասորդկան համար կը վկայէ , « con arte lodevole disegnata e dipinta » .

Էլ ահա, այս կերպով բաւական իսկ ցուցուցաւ , որ եթէ հայ ազգն ունեցած չէ Պալադիական , Միքայէլ-Անդեղոսներ , Ռափայէլներ , Ռուբէններ , եւ այլն , բայց բոլորովին եւս անճշակ չէ եղած ճարտարապետութեան եւ նկարչութեան արուեստից . այո՛ , անշնանք եւ սակաւք , այլ համեմատելով զանոնք զբացի ուրիշ արեւելեան ազգաց հետ , եւ աչքի առաջ ունենալով իրեն արտաբերէ եւ ներքին հանգամանքները , կարեկի է ըսել՝ թէ նոյն իսկ պատուաբերք են իրեն * :

Հ. ՅԱՎՏ. Թորոսեան

2. ԱՋԳԱՅԻՆ ՄԵՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ ՄԸ

Մեր հին ազգային մատենագրաց մէջ եւ զական զիրք մի գրաւոր է միշտ ամենայն իրաւամբք մեր նշանաւոր պատմահայրն Մ. Խորենացին , որ սակայն՝ մի քանի տասնեակ տարիներէ ի վեր՝ գրեթէ բոլոր հայագէտ օտար եւ ազգային քննադատից բուռն յարձակմանց նպատակ եղեր է , որոնք կամ բրմահած կամ կարծեցեալ փաստերով մերթ Կ'ուրանան ի սպառ նորա զոլութիւնը կամ գաւրերով կը յետաձգեն զայն . մերթ նորա զրբի վաւերականութեան վերայ տարակոյսներ կը յարուցանեն , երբեմն հաստատելով եւ երբեմն հերքելով զայն . ոմն այսօր՝ նորա ջաւապով կը հանդիսանայ , վաղիւ՝ դատախազ . եւ այսպէս , բարեբախտաբար զեռ ոչ որ

վճռաւոր դատաւոր եղեր է , ոչ որ վերջին խօսքը ըսեր է , Բայց վախ կայ թէ Մ. Խորենացւոյ մահու եւ կենաց խնդիրն փութով վճռուի , երբ որոշակի լուծուի Մար Աբասայ զոլութեան կամ զոց հանելուկն , որով ամանց միտքն սաստիկ յուզուած է . . . բայց թէ պիտի լինի այդ եւ երբ , ոչ ոք գիտէ : Բայց թուողունք քննադատից այս միտք յոգնեցրնող խնդիրները , որոնք յաճախ բանականութեան առիթ լինելէ զատ ուրիշ օգուտ չունին , եւ մենք դառնանք Մորսանդակի հարցման պատասխանին , — Կարծեմ չեմ սխալիր , եթէ առանց վարանելու հաստատեմ , թէ ապրիլի Մարտիանդակին հարցուցած « Ազգային մեծ մատենագիրն » է նոյն ինքն Մ. Խորենացի . զի առ յիրաւի և իրեն ըրած ճանապարհորդութեամբք եւ կենաց վերջին սրտաշարժ զէպքերով « Վիպասանի մը զոլութեան արժանաւոր նիւթ կը մատակարարէ :

* *

Նախ եւ առաջ ճանապարհորդութեան մասին զալով , ինքն իսկ պատմագիրն կը վկայէ , թէ մեծն Սահակ եւ Մեսրոպ ուղարկեցին զինքը՝ իրեն ուրիշ ընկերաց հետ՝ յԱլեքսանդրիա , « ի լեզու պանծալի , ի ստոյգ յօղանալ ճեմարանին վերաբանութեան » : Սակայն մինչեւ Ալեքսանդրիա երթալու եւ յետ դառնալու համար՝ ուղափ դուռարութեանց պէտք էր յաղթել , ուղափ քաղաքներ տեսնել եւ ուղափ ժողովրդոց միջէն անցնել , ինչ պանազան լեզուներ լսել , որպիսի տրկածից հանդիպել ցամաքի կամ ծովու վերայ , մաւնաւոր այնպիսի ժամանակաց մէջ , յորտ կը պակսէին միջոցք եւ դիւրութիւնք : Էլ ահա այս բոլորը կը պատմէ նա մեզ համառօտիւ , խրթին՝ բայց աշխուժ գրով , Գ. գրոց Գ. գլխուն մէջ , որ սակայն — հարկ է խոստովանել — իւր իմաստակ ոճով , յունաւորութեամբ , անսովոր բառերով եւ քաջաւորութեամբ , որք միայն այս գլխուն մէջ գործածուած կը զտնուին , տարակոյս կը յարուցանեն մարդու մտքին մէջ , թէ զուցէ եւ

* Ազգային՝ եւ ի մասնաւորի ձեռագրաց՝ նկարչութեան եւ նկարչազգ մատենի սոյն համառօտ տեղեկութիւնները կը պարտիմ Գ. Գ. Գ. Արեւիկի , որք եւ քաղաքաժողք են այն մանրամասն տեղեկութեանց՝ զորո ինքնին հաւաքելով հաղորդեց ինչ :

կամուս եւ ընդմիջարկեալ հաստուած մի լինի այն, օտար ի գրչէ Խորենացւոյն : Արդ, յիշեալ զյիսուն մէջ, կը գծէ նա իրենց կատարած ուղեւորութեան ծրագիրը : Երթալու միջոց, ցամաքէն գնացեր են, նախ եւ առաջ զէպ ի հարաւ՝ Եդեսիա քաղաքը¹, որ նոյն ժամանակները քրիստոնէայ աշխարհին զիւսութեան կեդրոններէն մին էր, հոչակուած իրենց դիւանով եւ նշանաւոր վարժաբանով, յորմէ ելան ս. Եփրեմ, ս. Ղուծինիոս հմուտ քահանայն († յամին 311), զոր շատ կը գովէ Սոգոմենոս², Եւսեբիոս Եմեսացին եւ այլք : Բայց շատ չի կեցան անդ³, զի նախ քան զիրենք, Եդեսի եւ Յովսէփ (պաղ-նացին) գնացեր էին այն տեղ եւ բոլոր կաթողիքները հայերէն թարգմանած էին⁴ : Ուստի փութով ճանապարհ ելան զէպ ի Պաղեստին « ի սուրբ տեղիսն երկրպագել », եւ անտի գնացին յԵփսայիս « յաշխարհն համբաւատենշ, յանշափից հրաժարեալ ի ցրտայ եւ ի տօթոյ, ի հեղեղաց եւ յերաշտից, ի զեղեցելումս մասին երկրի զգիւրն ունելով, ամենագան պարտովք ապցեալ, եւ անձեռագործ պարսոյեալ Նեղոսի » (Գ. ԿԲ) : Չափին աւելի կը ճոխանայ քաղաքին դիցի, կլիմային, սեղալան սովորութեանց նկարագիրներով : մինչ հազիւ թէ թեթեւ ակնարկութիւն մի կ'ընէ այն բանի մասին՝ որու համար որ գնացեր էին :

Ոչինչ նուազ երկայն եւ արկածալիլ եղաւ նա եւ իրենց դարձն. այս անգամ ծովու ճանապարհն ընտրեցին, զի կ'ուզէին զՅունաստան տեսնել, բանաստեղծից եւ պատմաբանից հայերենիցը, յորմէ ներշնչուելով ի լոյս պլտի ընծայէր ապա իրեն անմահ երկասիրութիւնները : Դիւրին է երեւակայել հայ պատանեաց տագնապը, երբ Միջերկրականին կատաղի ալեաց ձեռքը մատնուած՝ խաղալիկ

եղած, կը տարուբերէր իրենց նաւն, եւ հեռաւոր սիրելեաց եւ հայրենեաց կարօտով ազէկէզք, երկնից ձեռքը յանձնած իրենց կեանքը եւ բախտը, համակամալք էին երթալու՝ ուր որ տանէր զիրենք հողմոց բռնութիւնն, քանի որ հայրենիքէ դուրս՝ ամենայն տեղ հասարակաց օտար էր իրենց : Իւ արա, յետ երկար ժամանակ այլեւանջ երեքալուծովուն երեսը, ցամաք մի երեւեցաւ հեռուն զալարագեղ, ծաղկազուարճ, պարզ եւ ծիծաղկոտ երկնքով մի, ուր վարեր էր զիրենք հարաւ-արեւելեան սաստկաշունչ հովն. Խոտալիւն էր այն, զի « նաւել յԵլլագա կամելով, կ'ըսէ նոյն ինքն Խորենացին, յիսալիս բըռնութեամբ անկաջ հողմոց » : Հարկաւ պէտք չէին. փախցընել այն անկարծելի առիթը, եւ երթալին տեսնէին աշխարհիս սիրապետող գոռոց քաղաքը, որ արդ հեզայցեր շնորհիւ քրիստոնէութեան եւ քան զստաջողինն աւելի շքեղացեր էր. պէտք էր փութային յողջոյն վկայարանաց զխաւոր առաքելոյն, որ իբրու կրկին արեւակունք բովանդակ քրիստոնէութեան աջը եւ սիրտը իրենց կը ձգէին : Այլ, հազիւ թէ կատարեցին իրենց ուխտը, իսկոյն պարզեցին նաւուն առաջատուները, եւ այս անգամ՝ յաղմոց հողմով հասան ի մայրն իմաստութեան՝ յԱթէնս, ուր կը յուսային լսել տակաւին հեթանոս եւ քրիստոնէայ ճարտասանից արձագանգները ի մի խառնուած, եւ գտնել հեաքերը այն երկու քրիստոնէայ մեծամեծ հանճարներուն՝ որք նոյն քաղաքին մեծութեան վերջալոյսը կազմեցին : Այլ որպիսի ներքին բոլուն ազդում մ'էր այն, որ անդուլ կը մղէր զիրենք յառաջ, որով չի կրցան այս տեղ եւս երկար մնալ՝ այնքան հին եւ հոր, սուրբ եւ անսուրբ, արուեստի եւ հանճարոյ այնպիսի դիւթի յիշատակարանաց մէջ. զի « սակաւ ինչ մնացաք յԱթէնս », կ'ըսէ պատմիչն, եւ հազիւ թէ բացուեցաւ գարունն, « ի կատարման ձեռքայնոյն », իսկ եւ իսկ ճանապարհ ինկան զէպ ի Բիւզանդիոն : Հայրենեաց եւ սիրելեաց կարօտն էր այն, ինչպէս կը վկայէ նա եւ նոյն ինքն Մովսէս, որ քան Յունաստանի մուսայանմ հիկիկոնն եւ ծաղկազուարճ գարունն՝ անձկալի կ'ընէր իրենց ձիւնապատ Մասիսը եւ

1. Պատմ. հայ. Գ. ԿԲ. « Ըսա հարաւային մասանց պարայածեալք, յեդեսացոցն հասանէսք քաղաք » :

2. Եդեսի. պատմ. Գ. Ե :

3. Պատմ. հայ. Գ. ԿԲ. « Թեթեւակի ընդ խոր գիւտնին նաւեալ, անգաք » եւ այլն :

4. Կիրիւն. Պատմ. ա. Միսրոպայաց, փետեւեկ. 1894, էջ 32 :

հայրենեաց ցրտաշունչ ձմեռը, Բիւզանդիոն եւս իրեն անթիւ հրապոյրներով շի կրցաւ երկար ժամանակ ասպնջականել զանոնք, ուրոնք կ'ուզէին արծուօրէն թռչիլ՝ եթէ կաւրելի լինէր՝ եւ վայրկեան մի յառաջ համարօրեւել իրենց սիրելիքը եւ մայրենի հողը, որոց տեսութենէն երկար ժամանակ զուրկ մնացեր էին գիտութեան սիրոյն համար ։

* *

Այլ ո՞րչափ յուսախաբ եղան եղկելիքն, երբ հասան հայրենիք եւ գտան զայն աւայի եւ աւերակ, գերութեան շղթայից կաշկանդեալ եւ սգաւոր, գրկուած ի լուսաւորաց եւ ի քաջաց, սրբութեան եւ գիտութեան տաճարը կործանած. միով բանիւ, « մարտը ի ներքուստ եւ արհաւիրք արտաքուստ... բարձեալ թափաւոր եւ քահանայ, խորհրդական եւ ուսուցող, վրդովեալ խաղաղութիւն, արմատացեալ անկարգութիւն », եւ այլն, զորս կը նկարագրէ սրտամալիկ գրչով ակնաւատես պատմիչն ։ Այն օրէն կը սկսի մեր պատմահօր եղբարական կենտրոն, որ թէպէտ սրտաշարժ զէպրով մի վերջացաւ կամ մեղմայաւ առ ժամանակ մի, այլ յետ մահուան իսկ տեւեց այն անողորմ հալածանքն¹ ։ Թէ ի՞նչ է այդ « կենաց վերջին սրտաշարժ զէպքն », որով « կարող է վիպասանի մը գրութեան նիւթ մատակարարել », արդէն ծանօթ է ամենուն ։ Իբր թէ, աւանդութեան մի համեմատ, մեր ծերունի պատմահայրն ամենէն թողուած եւ անտես եղած, օրուան հացին կարօտ՝ դռնէ դուռ շրջելով ի մոյր՝ հագիւ իրեն ոգեպահիկը կը գտնէ եղբեր ։ Եւ ահա անկարծելի առթիւ մի, Գիւտ կաթողիկոսի օրերով եւ ներկայութեամբ՝ Օշական գիւղին մէջ՝ երբ բազմաթիւ հանգիստականաց առջեւ թրթռուն եւ գորովալիր ձայնիւ կ'երպէ եղբր, կը յայտնուի իրեն ով լինելն. եւ նոյն պահուն երկուստուածաբեալ ծերունիք, հին մտերիմք եւ սիրելիք, արատաւախառն կ'ողջագուրեն զիւ-

րար եւ կը մըմնջեցնեն բոլոր հանգիստեանաց օրերը ։

Այս աւանդութեան ո՞րքան ստոյգ լինելը չեմ կարող ապացուցանել. օտակայն յայտնի է թէ մէկն, որ յետ մահուան անգամ կը հալածուի, ի՞նչ վշտեր եւ տառապանքներ կրած պիտի լինի կենդանութեան միջոց ։ Զայս կը հաստատէ մեզ փարպեցին իւր թրջութոյն մէջ, թէ « երանելի փիլիսոփոսն Մովսէս, որ արդարեւ մինչպէս էր ի մարմնի՝ ցանկ երկնային զօրացն էր քաղաքակից, ոչ ապաքէն ի տեղաթէ ի տեղի արեգեանոց հայոց հալածական արարին » ։ Ի՞նչ դառն ճակատագիր է այդ, որ մեծ լինելու համար՝ հարկ է միշտ հաշմուիլ, սրբութեւն համար՝ հարկ է հալոցէն անցնիլ, ամբանալու համար՝ ծեծուիլ. այս է պատմութեան մեզի առած կամ տալիք ամենամեծ դասն, թէ՛ շի կայ յաշխարհի յաղոցութիւն առանց անյաղոցութեան, եւ երկնակութեան ամենայնապակ րաժակն անգամ ունի իւր մէջ գառնութեան կաթիլներ. փառաց եւ մեծութեան կը հետեւի միշտ նախանձն՝ ստուերի նման, որուն հարուածոց ներքեւ կ'ընկճին յաճախ հօրաղոյնք անգամ ։ Բայց ի վերջոյ ցրտեցաւ այդ թշուառութեանց մէջն, եւ ժպտեցաւ լախտն մեր քերթողահօր. զի, ըստ յիշեալ աւանդութեան, նոյն տեղը եւ նոյն պահուն Գիւտ կաթողիկոսն եպիսկոպոս ձեռնադրեց զՄովսէս՝ Բագրեւանդայ գաւառին. եւ այսպէս խաղաղութեամբ եւ շքով կնքեց նա իւր փոթորկալից կեանքը, մինչեւ ի խոր ծերութիւն « անպարապ ի թարգմանութեանց եւ ի գրութեանց » լիւնելով ։

* *

Հարցման երկրորդ կէտն այդ մեր « ազգային մեծ մատենադրին » գրական գործօնէութեան մասին է. տեսնենք թէ այդ նկարագիրն կը յարմարի մեր պատմըին, Նախ, մէջ կը բերուի անդ « գրական մեծ ձեռնարկն ». եւ յիշուի ի՞նչ աւելի մեծ, դժուարին եւ կարեւոր ձեռնարկ կարող էր լինել, քան սզգի մի գրեթէ 2400 տարուան պատմութիւնը գրել բարեկարգ եւ վայելուչ ոճով,

1. Թուրք. Ղ. Փապարէւոյ, Վենետիկ, 1873, էջ 607-608 ։

առանց ունենալու նախորդ պատմիչ մի ազգային՝ որ իրեն իբր աղբիւր ծառայէր, առանց յիշատակարաններու եւ վաւերական գրութեանց։ Սակայն նա չի վհատեցաւ այս առիթն զփութարութեանց տալելու ամենայն կառելի օտարազգի աղբիւրաց դիմեց։ Թերթեց բոլոր հին եւ նոր, յոյն եւ ասորի, հեթանոս եւ քրիստոնէայ պատմագիրները, ժամանակագիրները եւ գիւնական գրութիւնները՝ զորս կըցաւ զանեւ։ օգտուեցաւ ազգային ժողովրդական երգերէն եւ զրոյցներէն։ Անժխտելի է թէ այդպիսի մեծ եւ դժուարին ձեռնարկի մէջ՝ կրնային գտնուիլ լուսաւորներուն հետ նա եւ միմիկ կէտեր, ստղծողի պէտք հետ խառնուիլ նա եւ առասպելներ, թուականաց մէջ սպրդիլ ժամանակագրական վրիպակներ։ սակայն ո՞ր պատմիչ, որ մատենագիր միշտ ազատ մնացեր է այսպիսի թերութիւններէ։ կը հիւանայ մարդ՝ երբ մտածէ թէ ինչպէս կըցեր է նա օտար պատմիչներուն մէջ առտ անդ ցրտած տեղեկութիւնները ի մի հաւաքել եւ այնպիսի կապակցեալ եւ միշտ պատմութիւն մի յառաջ բերել։ եւ եթէ վայրկեան մ'իսկ մտածենք, թէ զուցէ ինքնահնար կեղծիք մի լինի իրեն գրութեան գլխաւոր առաջնորդին՝ Մար Արաւ կատինա, ինչպէս կը կարծեն շատ քրդի բանասիրաց, սակայն եւ այնպէս կը ստիպուինք զարմանալ նորա հանճարեղ գիւտին եւ գրութեան յաջող հիւստածին վերայ։

Իսկ եթէ նկատենք նորա զանազան նիւթոց վերայ եւ այլեւայլ ոճով գրութիւնները, դեռ աւելի մեծ եւ հսկայ կերեւի նա մեր աչաց։ — Եթէ դիտենք մէկ կողմին իբր Ալիսարհագրոգիները, յորում թէպէտ ընդհանրապէս հետեւող է Պտղոմեայ, այլ շատ տեղ նա եւ սրբազրոյ նորա վրիպակներուն եւ ճոխացնող՝ մանաւանդ հայկական մասին, եւ միւս կողմէն՝ Պիտոյից գիրքը, որ նայնպէս հետեւութիւն է յոյն ճարտասանից զբրքերու, եւ իրօք հաւաքում մ'է հետադարձան ձեւերու եւ օրինակներու, եւ ուրիշ մանր գրութիւնները, ճնշողեանները, ձառքը, շարակաւները, եւ իրեն ընծայուած այլեւայլ թարգմանութիւնները, կը ստիպուինք յիշատի խոստովանիլ, թէ Մ. Խորենացին՝

եթէ ոչ մեծագոյն՝ այլ գէթ մեծերէն մին է ազգային մատենագրաց կարգին մէջ։ — Իւր «հմտութեան» մասին հարկ չի կայ խօսիլ, զի ամէն մարդ՝ որ ընթեռնու նորա զրբերը՝ իսկոյն կը համոզուի այդ բանին։ Թէ Պատմադրեան եւ թէ իրեն միւս գրութեանց մէջ յայտնի կ'երեւի թէ որչափ հմուտ էր նա սրբազան եւ արտաքին պատմութեանց, աշխարհագրութեան, ժամանակագրութեան, հեթանոս եւ քրիստոնէայ մատենագրաց, փիլիսոփայութեան, ճարտարիւստութեան եւ բանաստեղծութեան։ Այս մասին ազգային արդի բանասէր մի հետեւեալ տողերը կը գրէ. «Դիպաց զանազանութիւն եւ հարստութիւն՝ ստեղծող պատմական շեղումներով, որ կամ անձանց եւ տեղեանց նկարագիրներն են եւ կամ հանճարեղ յիտողութիւններ, միանգամայն ազգային երգերու եւ աւանդութեանց ստեղծող յիշատակութիւնք, ապացոյց են պատմական հմտութեան եւ ճաշակի նորա. երկու պիտաւոր յատկութիւնք՝ որ մեր հին պատմիչներէն եւ ոչ միայն, իսկ արտաքիններէն սակաւուց քով կը տեսնուին¹»։ Փառլով իւրեն ճշոյն, մեր միւս պատմիչաց բաղդաւ տուլեմայ, ընտրեցաւ իրեններէն մին է. կը աւելցնէ, համառօտաբան, հետեւաբար տեղ տեղ մուծ եւ խրթին, բայց միշտ ազգու եւ կուրովի. տեղեանց եւ անձանց նկարագիրներուն մէջ կարծես պատկերաւոր մ'է կամ լաւ եւս լուսանկարիչ մի, այնչափ բնական եւ կենդանի է։ Չունի իւր գրութեանց մէջ այն արեւելեան չափազանց սեթեւեթ կամ բաւերու շեղակոյտը, որք միշտ ձանձրոյթ կը պատճառեն ընթերցողաց, եւ դիպաց պարզութիւնը եւ բնականութիւնը կը քողարկեն։ Լեզուն եւս իմաստից նման կորովի եւ ազգու է, բայց ոչ ամէն տեղ ընտիր եւ պարզ. իրեն յատուկ դարձուածներ եւ բառերու զանազանութիւն մ'ունի, որովք կը զանազանի Է դարու միւս պատմիչներէն. կարծես յոյն մ'է որ կը մտածէ եւ ի նմին ժամանակի հայերէն կը թարգմանէ։ — Այս ա-

1. Գարազաշ (Ա. Մ.) փննական պատմ. հայոց, Ա. 94։

մէն բանը ի նկատի առնելով միանգամայն, կրնանք հաստատել թէ Մոշրհանդակի հարցուցած և ազգային մեծ մասեն ազդին» իրաւամբ կրնայ միայն Մ. Խորենացին համարուի :

Բիւրականցի

Յ. ԵՐԲ ոչ, չր, և եւ ԵՐԲ չի

Բազմավեպի ապրիլի ստորհանդակով կը հարցունէր՝ թէ « Հայերէնի մէջ բայերու առջեւ՝ ժխտելու համար երբ ոչ, չր, և պիտի գրուի եւ երբ չի », եւ կը պահանջուէր « քաղաքացի օրինակներով ցոյց տալ գէթ քանի մը լրագրաց եւ կամ ուսումնական թերթից այդ մասին սխալումներն եւ ուղղագրել պատճառաբանելով » :

Նախ, թող ներուի ինչ փոքրիկ դիտողութիւնք մը՝ նոյն իսկ այդ հարցումի մասին. — Եղածեմ թէ չ' ալ բացասական մասնիկ մըն է, որ մոռցուած էր դրուիլ հարցումին մէջ, եւ որ բոլորովին տարբեր է չ' մասնիկէն. պատճառը պիտի բացատրուի քիչ մը վերջ : Իսկ լրագրներու այդ մասին սխալումները քաղաքացի օրինակներով ցոյց տալը շատ աւելորդ կը թուի ինչ, վասն զի մեր նպատակը ոչ թէ այս կամ այն թերթին մինչեւ հիմայ գործած սխալները սրբագրել է, այլ բացասական մասնիկներու գործածութեան կերպը ցուցնել, որպէս զի այսուհետեւ չկրնուին նոյն սխալները :

Ոչի գործածութեան ձեւն այնպիսի պարզ եւ որոշ է, որուն համար բնաւ կարելի չէ սխալիլ. ուստի բաւական է միայն ըսել, թէ ոչ կը գրուի բայէ մը առաջ՝ երբ նախադասութիւնը ժխտական իմաստ ունի եւ բայը հաստատական. ինչպէս՝ ոչ կ'ուտէ եւ ոչ կը խօսի. ոչ եւ յանցաւոր եմ ոչ դուն, ոչ որ կը սիրէ իր թշնամին, եւ այլն : Այս օրինակներուն մէջ ոչը իբրեւ առանձին բառ դրուած է բայերուն առջեւ, եւ բոլորովին կ'այլափոխէ խօսքերուն իմաստը :

Իսկ չի, չր, և եւ չ' մասնիկները տարբեր գրելներու քով տարբեր ձեւերով կը գործածուին. ոմանք՝ առանց պատճառը դիմաւորա՝ անխաբիւ չ' մասնիկը կը գնեն բայերէն

առաջ՝ ժխտելու համար. արիշներ՝ ճիշդ առաջ հակառակը՝ չ' մասնիկով կը ժխտեն. կան նա եւ գրողներ ալ՝ որոնք հաստատապէս կը գործածեն մին միւսին տեղ՝ առանց տարբերութիւն մը գնելու անոնց մէջ : Ընդի նոյն բանն է նաեւ չի եւ չր մասնիկներուն համար : Այս գեղծումներուն եւ անհամար սխալներուն պատճառը այն է որ զարգացներու մէջ այս տեսակի նիւթերու մասին կանոնաւոր եւ ճիշդ դասախօսութիւն կը պակսի, եւ կամ ամէն մարդ իր ուղածին պէս մեկնութիւն մը կու տայ անոնց գործածութեան ձեւին համար :

Անշուշտ բացասական մասնիկներու ճիշդ եւ սրամարանական ձեւերն են հետեւեալ կերպերը. Չ մասնիկը կը գրուի պարզապէս բայի մը որ եւ է եղանակը կամ ժամանակը — բաց ի ներկայ եղակի երրորդ գէմբէն — ժխտելու համար. ինչպէս՝ տեսնեմ, չտեսնեմ. տեսնէի, չտեսնէի. տեսայ, չտեսայ. եւ այլն :

Չի, չր եւ չ' մասնիկները կը դրուին բայերու ներկայ եղակի երրորդ գէմբէն առաջեւ՝ ժխտելու համար, սակայն իւրաքանչիւր իր գործածութեան յատուկ տեղն ունի :

Չի կը գործածուի առ հասարակ ամէն բաղաձայնով սկսող բայի հետ — բաց ի այն բայերէն որոնք անդիր ըով մը կը սկսին — ինչպէս՝ չի խօսի, չի տեսնի, չի խնդար, եւ այլն :

Չր կը գործածուի երբ բայը կը սկսի զ, շ եւ ւ գրիւրով եւ անդիր ք ով մը. ինչպէս՝ չր զբաղիր, չր շտապի, չր սկսիր, եւ այլն :

1. Չր եւ չ' մասնիկները կազմուած են պարզապէս չի մասնիկէն, առաջինին մէջ ի գիրը քի փոխուելով, եւ երկրորդին մէջ ի գիրը ջընջուելով եւ տեղը մակապէս մը դրուելով : Իսկ չի մասնիկը կազմուած է հետեւեալ ձեւով.

Օր. չի լսեր. առոր նախնական ձեւն էր չի ի լսել. յետոյ է գիրը կտրուելով ի գիրը հի չեղաւ առած է միացած է չի, որով եղած է չի լսել — ինչպէս կը գործածեն տակաւին Ռուսահայերը — յետոյ՝ չ գիրն ալ դի փոխուելով՝ եղած է չի լսեր :

Չ՝ կը գործածուի երբ բայը ձայնաւորով կը սկսի. ինչպէս՝ չ'աշխատիր, չ'անարգեր, չ'ուտեր, եւ այլն* :

Յովհ. Շաաբըշ

Պաքիս. 22 ապրիլ 97.

* Մենք բալորովին համաձիտ չենք պր. Յօգուածադրին կարծեաց, ուստի եւ կը դնենք աստ մեր մի քանի առանձին տետութիւնները.

1) Ոչ կը գործածուի աշխարհաբար գրուածեանց մէջ.

ա. որ, ինչ, քի կամ երե, քնառ, երբքը, եսս, եւ այլն, բառերուն հետ՝ ժխտական իմաստ աւելով ամբողջ նախադասութեան. օր. ոչ ոք, ոչ ինչ, ոչ բնաւ, եւ այլն :

Բ. երբ մի նախադասութեան երկու անգամքն եւս ժխտականք են. օր. Ձըբաւ զայս ոչ Պետրոս եւ ոչ Պաւղոս. Ո՛վ հօւր եւ ոչ սուր կրնան յաղթել սիրոյ :

3) Ձի կը գործածութեան մէջ համաձայն ենք պր. Յօգուածադրին, որուն մէջ ոմանք կը սխալին եւ կը գրեն, օր. Ձըսկսել, չ'ըշտապել, չ'ըզբօսնուլ, եւ այլն. մինչդեռ պէտք էր գրել, լը սկսել, լը շտապել, լը զօսնուլ. եւ այլն :

5) Զ կը գործածուի, ըստ մեզ, անխտիր բայերու անցեալներուն եւ սահմանական եւ զանազանի ո՛ր եւ է ժամանակի եւ զեմքի հետ, օր. Ձգնաց, լըսաւ, լգիտեմ, լտեսնել, լգուշակել, եւ այլն :

4) Ձի կը գործածուի բայերու ստորագասական եղանակին հետ, կամ լաւ եւս, պայմանական եւ պատճառական իմաստներու կամ նախադասութեանց մէջ. օր. իքի չի տեսնէր, երբ չի զլլաք. Որպէս զի չի լան, որպէս զի չի յաղթուին. եւ այլն : — Այս վերջին դէպքին մէջ միայն, երբ բայն ձայնաւորով սկսի, պէտք է գործածել չ' , որպէս զի չի չփութուի միւս չ ժխտականին հետ. օր. Եթէ չ'ըսէի զայս, եթէ Յովհաննէս չ'երթար, կամ չ'օգնէր. Որպէս զի չ'ամշան, եւ այլն :

Իսկ չի մասնական կազմութեան կամ ծագման տրուած մեկնութիւնն՝ թէ եւ գիտաւոր՝ այլ բռնազբօս կ'երեւի :

Խմբ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՆՔ

Ն Ե Ա Ն Ա Ի Ո Ր Դ Ա Ս Տ Ի Ա Ր Ա Կ Ա Ջ

41. — Ուրիշ միեոց չկայ. կամ դաստիարակներ կրօնքը դաստիարակութեան հիմք պիտի համարին, և իրենց ընթացքին կանոն և ազդելու գլխաւոր միջոց մը, և այն աստեանցական վարչութիւնը կարելի կ'ըլլայ. կամ կրօնից անուանական, անձուկ, պաշտօնական կարեւորութիւն մը պիտի տան, և ոյն աստեան պիտի հարկադրին բարեկարգութեան խտաութեան դիմել, որով կամաց կամաց զի՛նուորական վարչութիւն պիտի հաստատուի՝ ի առջմ հոգւոց՝ զորս կը ստորնացընէ և կը ցամաքեցընէ . . . . . Դիտողութեան արծառի է, որ կրօնական վարչութիւնն որ խիստ կ'երևի, իրօք աւելի հեղ է և աւելի ազատասկան : Ասոր պատճառը՝ վասն զի միայն կրօնից մէջ բարոյական ոյժ կայ. — Դո՞՞՞հն

42. — Կարելի է արդեօք որ մարդկային սիրան անտարբեր մնայ ընդէմ այն ճրշմարտութեանց, որ հալածեցին ազգաց մոլորութիւնները և նախապաշարմունքները : Կրնայ արհամարհուիլ վարդապետութիւն մը որ ի մացականութիւնը կ'արծարծէ, հասարակ միտքեր կը բարձրացընէ, մոլորեալները կ'ուղղէ, գիտութիւնները, դրականութիւնը, քրիստոնէական արուեստները կը ստեղծէ, երկրիս երեսը կը նորոգէ : Կարելի է արհամարհել այն ուսումն որ հռչակաւոր գիտականներ տուաւ, որոնք աշխարհիս խաւարին մէջ իբր արեգակունք փայլեցան : Երբ կը լսենք ումանց անսպաս ծագրածութիւնը, միաբերնիս կ'իյնայ այն խեղճ հին վայրենիներն, որոնք զայրացած նախատինք և բնդիմութիւն կը յարուցանէին զիրենք լուսաւորող աստղին դէմ :

Ոչտոյնի

43. — Ամենէն աւելի պէտք է նոր սերունդին դառնալ, կոյս հոգաց, զորս տարակոյսը տակաւին չէ թարշամեցուցած, աշխարհիս ուղայն հովէն դեռ մաքուր են, անոր